

УДК:930

Aziza REZVONOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: rezvonovaaziza@gmail.com

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti professori, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori A.T.Zamonov taqrizi asosida

SOME CONSIDERATIONS ON THE HISTORY OF BUKHARA'S ABDULLAKHAN PERIOD MADRASSA

Annotation

The article analyzes information related to the architectural activities of Abdulla Khan II and madrasahs built by representatives of various fields during his time. Also, the madrasahs built in Bukhara in the second half of the 16th century and their architectural solution and external compositional appearance were studied based on historical sources and scientific literature. In it, the double madrasa built by Abdulla Khan, a number of educational institutions built by the khan's state and public figures, construction history, conditions, sources of financing and its architectural solution were analyzed.

Key words: Abdullah Khan II, structure, education, city of Bukhara, Qulbobo Kokaldosh, Shaibani madrasa, monument, dynasty, architecture, architecture, building history.

НЕКОТОРЫЕ МЫШЛЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ БУХАРСКОГО МЕДРЕСЕ ПЕРИОДА АБДУЛЛА-ХАН

Annotatsiya

В статье анализируются сведения, касающиеся архитектурной деятельности Абдулла-хана II и медресе, построенных представителями различных направлений в его время. Также на основе исторических источников и научной литературы изучены медресе, построенные в Бухаре во второй половине XVI века, их архитектурное решение и внешний композиционный облик. В ней проанализированы построенное Абдулла-ханом двойное медресе, ряд учебных заведений, построенных ханскими государственными и общественными деятелями, история строительства, условия, источники финансирования и его архитектурное решение.

Ключевые слова: Абдулла-хан II, сооружение, образование, город Бухара, Кулбобо Кукалдош, медресе Шайбани, памятник, династия, архитектура, зодчество, история строительства.

BUXORONING ABDULLAXON DAVRI MADRASALARI TARIXIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya

Maqolada Abdullaxon II ning me'morchilik faoliyati, uning davrida o'z nomi ham turli soha vakillari tomonidan qurilgan madrasalar bilan bog'liq ma'lumotlar tahlil qilingan. Shuningdek, XVI asrning ikkinchi yarmida Buxoroda qurilgan madrasalari hamda ularning me'moriy yechimi, tashqi kompozitsion ko'rinishi tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida o'rganilgan. Unda Abdullaxon tomonidan bunyod etilgan qo'sh madrasa, xonning davlat va jamoat arboblari tomonidan qurilgan bir qator ta'lim muassasalarining qurilish tarixi, shart-sharoitlari, moliyalashtirish manbalar ham uning me'moriy yechimi tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Abdullaxon II, inshoot, ta'lim, Buxoro shahri, Qulbobo Ko'kaldosh, shayboniylar madrasasi, obida, sulola, arxitektura, me'morchilik, qurilish tarixi.

Kirish. O'zbek davlatchiligi tarixida Shayboniylar sulolasi Buxoro azimda ham nom va iz qoldirgan sulolalardan biri hisoblanadi. Demak XVI asr o'rtalaridan boshlab shayboniy hukmdorlar tomonidan Buxoroda markazlashgan va poytaxt shahar sifatida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy madaniy-ma'rifiy rivojlanishlar sodir bo'lgandir.

Shayboniylar davrida Buxoroda ilm-fan va ta'lim sohasini rivojlantirish maqsadida bir qancha ta'lim muassasalari bunyod etilgan. Shayboniylar me'morchilik ishlarida ham qator yodgorliklar va turli maqsadga mo'ljallangan qurilish ishlarini amalga oshirganlar. Bu borada nafaqat sulola namoyandalari, balki o'z davrining ko'zga ko'ringan katta moddiy imkoniyatiga ega kishilari ham chetda qolmaganlar. Chunonchi, Buxoroda shahar devorining ta'mirlanishi, Mir Arab, Abdullaxon, Modarixon, Jo'ybori Kalon, Fathulla Qushbegi madrasalari, Xo'ja Zayniddin, Chorbakir masjidilari va ko'plab mana shunday madrasa-yu, masjidlar, karvonsaroylar, bozorlar va boshqa qurilish ishlari bajarilgan. Ulardan bir qanchalari bizgacha saqlanib qolgan.

Movarounnahrda Amir Temurdan keyin bunyodkor shaxs shayboniylar sulolasi vakili bo'lgan Abdullaxon (1557-1598) hisoblanadi. Abdullaxon ibn Iskandarxon o'zining 40 yillik amaldagi va rasmiy hukmronligi davrida (1557-1598-

yillar) Markaziy Osiyo hududida 1000 dan ortiq hamda 20 dan ortiq turdagi (madrasa, masjid xonaqoh, minora, maqbara, kutubxona, hammom, ko'prik, to'g'on, sardoba, karvonsaroy, rabod, chorbog', shifoxona, ombor, tim, va h.k.) [5]. Yuqoridagi fikrdan ko'rishimiz mumkinki, shayboniylar sulolasidan bo'lgan Abdullaxonning quruvchilik va yaratuvchilik, bunyodkorlik salohiyati yuqori darajada ekanligini. Qolaversa u o'zining bunyodkorlik ishlaridan tashqari o'zidan oldin yashagan shaxslar, ya'ni temuriy hukmdorlar tomonidan bunyod etilgan keyinchalik buzilib ketgan ayrim inshootlarni qayta qurgan va ta'mirlagan bunyodkor shaxs hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mustaqillik sharofati bilan tarixning har bir davri, shu jumladan, O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan xonliklar davri bo'yicha ham manbalar, ilmiy asarlar orqali tahlil qilinib, xolisona tarix yoritila boshlandi. O'zbek xalqi davlatchiligi tarixini o'rganishda nisbatan kam tadqiq etilgan hamda e'tibordan chetda qolib kelgan shayboniylar sulolasi hukmronligi davri ham o'ziga xos o'ringa ega. Bugungi kunda shayboniylar sulolasi hukmronlik qilgan Buxoro xonligidagi madaniy jarayonlar tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqot natijalari sanoqli. Shunday bo'lsa-da, Buxoro xonligida shayboniylar hukm

surgan davri tarixining turli jihatlarini R.G.Mukminova (1985), B.A.Ahmedov (1985, 1994), G.A.Agzamova (2000, 2017), H.H.To'rayev (2007), A.Ziyo (1990, 2001), Q.K.Rajabov (2016), A.Jumanazarov (2017), A.Zamonov (2018) kabi mamlakatimiz olimlari tadqiq qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani yozishda tarixiylik, xolislik tamoyillariga amal qilgan holda, tizimlilik, xronologik va qiyosiy tahlil, statistik tadqiqot usullaridan foydalanilib, Buxoro xonligida shayboniylar sulolasining yirik madaniyat homiysi bo'lgan hukmdori Abdullaxon II ning madrasalar qurilishi bilan bog'liq faoliyati tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Shayboniylar davri hukmdorlar faoliyatiga bog'lagan holda uch davrga bo'lish mumkin: Shayboniixon davri, Ubaydullaxon davri va Abdullaxon davri me'morchiligi. Uchinchi qurilish davri 1560-1590-yillarni o'z ichiga olib, u Abdullohon II ning kuchli birlashtiruvchilik hokimiyatiga bog'liq ravishda davlatning barqarorlashuvi tufayli XVI asr qurilishi va me'morchilik maktabi faol shakllandi, diniy binolar –masjid, madrasa, xonaqoh, shuningdek fuqorolik, inshootlari: tim, toq, karvonsaroy, xammom, hovuz, sardoba, ko'priklar va hokozolarning tiplari mukammallashdi [3]. Qurilishning bu davrida kesishuvchi ravoq tizimida to'sin konstrukturalari jadal suratlarida rivojlangan. Bu davrda to'rtga kesishuvchi ravoqlar va qalqonsimon qismlarga asoslangan yakka qavat gumbazlaridan keng foydalanilganini ko'rishimiz mumkin.

Buxoro me'morchiligi maktabida asosan rassomlar sarg'ish-qizg'ish – mahalliy tilda “zardor” deb nomlanuvchi rangdan ko'proq foydalangan. Bu rang Buxorodagi yog'ochdan tiklangan naqshinkor ustunlarda, g'ishtin binolarda, qadimiy eshik va darvozalarda, shu bilan birga hunarmandlarning zargarlik va zardo'zi buyumlarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

XVI asrning ikkinchi yarmida Abdullaxon madrasasi, Qulbobo Ko'kaldosh madrasasi, Govkushon madrasalari, Fathulla Qushbegi madrasasi, Mirakon madrasasi, Xoja Muhammad Porso madrasalari barpo etilgan. 1558-1559-yillarda Buxoroga tashrif buyurgan ingliz savdogari Antoni Jenkinson o'z kundaligida shunday yozgan edi: “Buxoro – hashamatli shahar, unda ko'plab pishiq g'ishdan qilingan binolar va mahobatli jamoatchilik qurilishlari, ayniqsa shunday hammomlari borki, dunyoda ularga teng keladigani yo'q”. Buxoro shahriga o'sha davrda tashrif buyurgan sayyohlar va savdogarlar ham o'z ustaliklarida shaharda nechog'lik bunyonkorlik ishlari amalga oshirilganligini ko'rishimiz mumkin [6].

Abdullaxon (1557-1598) davri ta'lim muassasalaridan biri Ko'kaldosh madrasasini 1568-1569-yillar ichida xonning vaziri Qulbobo Ko'kaldosh tomonidan qurilgan. Abdullaxon hukmronligi davrida Qulbobo Ko'kaldoshning mamlakatni rivojlanishi va obodonlashtirilishida xizmatlari beqiyos bo'lgan. Abdullaxonning boburiylar hukmdori bo'lgan Akbarshoh bilan olib borgan muzokaralarida, xon va uning o'g'illari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etishda, mamlakatda amalga oshirilgan taftish ishlari amir Qulbobo Ko'kaldoshning xizmati katta bo'lgan [11]. Qulbobo Ko'kaldoshning zehni o'tkirlikli tashabbuskorligi va sadoqati to'grisida o'sha davr tarixchisi Xofiz Tanish Al-Buxoriy Abdullaxon haqida yozayotib, uning ko'kaldoshga munosabatini shunday izohlaydi: “Agar Qulboboga o'xshab ishlarni intizomga qo'yadigan yana bir kishi bo'lsa edi, har vaqt qudratli davlatning kuchi bilan olamni jahongir qo'lga va tadbir qulochiga olardi” [8].

Ko'kaldosh madrasasi Buxorodagi eng yirik (86x89 metr, 130 taga yaqin xujralari bor) madrasalardan biridir. Biroq mablag' va turar joyni tejash uchun u bo'ylama o'q bo'ylab ikkitagina gumbazli va ayvonli qilib qurilgan. Unda Turon madrasalari ichida ilk bor yalangyon tomoni tashqariga ikkinchi qavatining ravoqli pesh ayvoni bilan ochilgan.

Natijada kesishuvchi ravoqlar devorlarga parallel bo'ylab joylashgan bo'lib, kirish guruhidagi (darsxona) burchak zallarining tom to'sini o'ziga xos qurilganligini ko'rishimiz mumkin. Madrasaning qurilishida xom va pishiq g'isht, loy, yog'och, maxsus “qir” qotishmasi va shu kabi qurilish ashyolaridan keng foydalanilgan [7]. Ko'kaldosh madrasasi nafaqat Labi hovuz ansambilidagi katta imoratlardan biri, balki, Buxoro shahridagi eng katta imorat hamdir.

Qulbobo Ko'kaldosh madrasaning uzoqdan ko'zga tashlanishini nazarda tutib, ikki qavat balandligida qator ravoqlar qurishga ko'rsatma bergan. Madrasaning bosh fasadi peshtoqli bo'lib, u ansambil maydoniga qaratilgan. Peshtoqni bezatib turgan koshinlar bizgacha saqlanib qolmagan. Madrasa peshtoqidagi eshikka girix va islimiy naqshlar ishlangan. Mix qoqmay, “tirnoq” qilib mahkamlangan pilakchalardan yasalgan eshik yaxlit taxtadan tayyorlangandek ko'rinadi. Madrasa hovlisiga bir necha xonadan o'tib kiriladi. Shu tufayli gumbazlar konstruksiyasi yaqqol ajralib turadi. Madrasa hovlisi uzun. Hovli tomondagi ikki qatorli ravoqlar qatorini yuzma-yuz qilib solingan baland ayvonlar ajratib turadi. Ko'kaldosh madrasasi ham “chor” uslubda qurilgan bo'lib, ular eshik va g'ishtlarning terilishi xotamkori uslubida o'z aksini topgan. Madrasa hovlisiga 5 gumbazli miyonsaroy orqali kiriladi. Miyonsaroyning ichki gumbazlari va bag'allari, shipi o'ziga xos turli shakldagi murakkab to'rsimon-yulduzsimon, qolibkori va iroqi uslubda pishiq g'ishtda ganj qorishmasidan terilgan. Madrasa hovlisi uzun (42x37m), o'rtaga yangi imorat 1929-yilda bunyod etilgan. Hovli tomonida qurilgan imorat 2 qavatli 160 hujra bilan o'ralgan. Yon tomonidagi hujralarning pastki qavatiga xonani yoritish uchun panjaralar o'rnatilgan. Yuqori qavatiga esa qator qilib chuqur ravoqlar ishlangan. Ravoqlar tepasini va ba'zi darcha panjaralarini bezatishda koshin ancha tejab ishlatilgan.

Buxoro me'morchiligining o'ziga xos namunalaridan biri bo'lgan bu Qo'sh madrasa me'moriy ansambili murakkab arxitekturaviy yechimga ega hisoblanadi. Bu inshoot shayboniy hukmdorlardan bo'lgan Abdullaxon hukmdorligi davrida, 1566-1567-yillar ichida bunyod etilgan. “Buxoroning tashqi qal'asida, shaharning g'arb tarafida, xiyobon ko'chasida xon hammomi qarshisida 1566-1567-yilda toqilar baland gumbazlari yuqori va 2 qavatli, ko'p hujralardan (108) iborat oliy madrasa qurildi”, – deb yozadi o'sha davr tarixchisi Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullaxon madrasasining tuzilishi odatdagilaridan ancha farq qiladi. Hovli atrofini ikki oshyonli hujralar o'rab turadi. Har ikki tomonda baland peshtoq joylashgan. Peshtoqlar orqali ichkari xonalar va xonaqohga o'tiladi. Peshtoq qanotlari va guldastalar sirkor koshinlar bilan pardozlangan. Darvozadan o'tib, ikki yoqdagi katta xonalar – darsxona va masjidga kiriladi. Madrasani barpo etishda murakkab gumbaz va bezaklar qo'llanilgan.

Me'moriy inshoot Sharq me'morchiligining “qo'sh” uslubida bunyod etilgan bo'lib, u ikkita inshoot Abdullaxon madrasasi (G'arbiy madrasa) va Modarixon madrasa (Sharqiy madrasa)laridan iboratdir.

XVI asr Buxoro me'morchiligiga xos bo'lgan, bir o'q bo'yicha ro'para turuvchi qo'sh madrasa ansambili Modarixon madrasasi (Sharqiy madrasa) 1566-1581-1582-yillarda Abdullaxonning onasi sharafiga qurilgan. Bosh fasad katta peshtoq, ikki qavatli ayvon va burj-guldastalar bilan bezalgan, 62 ta hujradan iborat bo'lgan [4]. Peshtoq va burchaklardagi guldastalar sirkor g'ishtlar bilan pardozlangan. Toqilar orasidagi bag'allarga koshinlar bilan geometrik shakllar berilgan. Madrasaning boshqa yerlari bezaksiz ishlangan. Modarixon madrasasi devorlarining ikki chekkasi pishiq g'ishtdan terilgan bo'lib, o'rtasi singan g'isht bo'laklari bilan to'ldirilgan. Madrasa 2 qavatli chorsu tarhli 67x45 m. hisoblanadi. Bosh tarzda ulkan peshtoq va uning 2 yoni 2 qavatli bo'lib, oldi ravoqli 3 qismga ajratilgan va xonalari oldi handasiy uslubda koshinkori naqshlar bilan bezatilgan.

Madrasaning qurilishida yog'och xom va pishgan g'ishtlar va maxsus ishlangan "qir" qotishmasidan keng foydalanilgan. Madrasaning 2 burchagida charxi gumbaz bilan qoplangan xonalar va miyonsaroy, darsxona, masjid ham mavjud bo'lgan.

Abdullaxon davri madrasalaridan yana biri – Govkushon madrasasi XVI asr o'rtalarida, Buxorodagi jo'ybor shayxlari Muhammad Islom (1493-1563) va Xo'ja Sa'd (1531\32-1589) tomonidan 1562-1566-yillarda barpo etilgan [9].

Abdullaxon II hukmronligida jo'ybor xo'jalarining mamlakatda qudrati va nufuzi baland bo'lgan. Bu o'sha davr tarixchisi Hofiz Buxoriyning quyidagi ma'lumoti "Jo'ybor xo'jalaridan biri Xo'ja Sa'd Buxoro xoni Abdullaxon II ning murabbiysi va maslahatchisi sifatida siyosiy voqealarda shaxsan ishtirok etgan. Hattoki Abdullaxon II Xo'ja Sa'd ruxsatisiz birorta ham muhim ishni amalga oshirmagan" orqali ham ko'rishimiz mumkin.

Madrasaning Govkushon deyilishiga sabablardan biri Govkushon mahallasida joylashganligi va uning yaqinida Govkushon – go'sht bozori ham bo'lganligi bo'lishi mumkin.

Govkushon madrasalarida butun binoning bir qavatligida unga muhtashamlik baxsh etish uchun old tomoni ikki qavatli qilib qurildi [2]. Madrasaning sharqiy tarafi ikki qavatli, yon va orqa tomonida bir qavatli hujralar va mezana mavjud. Peshtoqning g'arbidagi ravoq ustidagi qanosi o'simliksimon sirkori naqshlar, kitoba qismi esa suls xati bilan bezalgan. Kiraverishda, o'ngda xonaqoh-masjid (darsxona) bor. O'rtadagi hovli (25x35 m) ning to'rt tomoni hujralar bilan o'ralgan. Xo'ja masjidi kirish peshtoqi, hovli atrofi g'ishtin ravoqli ayvonlar, xonaqoh va minoradan tashkil topgan. Minora (19,5 m) ga masjid tomidagi ravoqli ko'priq orqali chiqilgan. Minora turli shakldagi g'ishtlardan terilgan. Naqshlar yuqoriga tomon noziklasha borib, fonusning ravoqli darchalari bilan birga minoraga nafislik bag'ishlaydi.

Madrasalardan yana biri – Fathulla Qushbegi madrasasi XVI asrning so'ngi choragida, 1585-1586-yillarda bunyod etilgan. Fathulla Qushbegi shayboniylar sulolasi hukmdorlari Iskandarxon va Abdullaxon davrida qushbegi lavozimida faoliyat yuritgan. O'sha davrda yashagan Hofiz Tanish Buxoriy u to'g'risida "Eskidan qushbegilik mansabini egallab kelgan, xon xazratga manzur janob, rif'atli va

xashamatli amir Fatxulloxlardir hozir bo'ldilar" ma'lumot keltirib o'tgan [10].

Buxoroning eski shahar qismida Xoji Hasan guzarida Abdullaxon II ning buyrug'iga binoan davlat xazinasi hisobidan 65 xujradan iborat madrasa bunyod ettirildi. Madrasa qurilishida Fathulla Qushbegi faol qatnashgani uchun madrasa xalq orasida uning nomi bilan atalgan. Bu haqida vaqf hujjati ham bor. Unda aytilishicha, xazrat amir Fathulla Qushbegi ibn amir Asadullox ilm ahli uchun Ma'sudbek guzarida madrasa qurdirgan. Uning ustki va tashqi hovlisi, tahoratxonasi va gumbazlari bo'lgan. Madrasaning g'arbida vaqf do'konlari, shimoli va sharqida yer-mulk, janubi ko'cha bilan o'ralgan [1].

Madrasa, qishgi va yozgi masjid, darsxona, kutubxona va hujralardan iborat. Binoning old tomoni 2 qavatli, qolgan tomonlari 1 qavatli. Hovli 44 ta bir qavatli xonalar bilan o'ralgan. Bino burchaklarida burjlar ishlangan, sirti sirkor parchinlar bilan bezatilgan. Uning umumiy tuzilishi Buxoroning boshqa madrasalaridan biroz farq qiladi. Darsxona atrofidagi 9 ta xonaning usti gumbazlar bilan yopilgan. Tashqi ayvonning ko'cha tomoni past devor bilan to'silgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda aytish mumkinki, Abdullaxon II davrida Buxoroda ilm-fan, shaharsozlik, me'morchilik va hunarmandchilik, savdo-sotiq kabi sohalarida katta yutuqlarga erishilgan. Bu esa shayboniylar hukmronligi davri o'zbek davlatchiligi tarixida muhim ahamiyatga ega davr ekanligini ko'rsatib turibdi. Shayboniylar ham temuriylardan qolishmagan holda bunyodkorlik ishlarini amalga oshirgan. Buni birgina Abdullaxon misolida ko'radigan bo'lsak, u 40 yillik hukmronligi davrida Markaziy Osiyo hududida 1000 dan ortiq hamda 20 dan ortiq turdagi (madrasa, masjid, xonaqoh, minora, maqbara, kutubxona, hammom, hovuz, ko'priq, to'g'on, sardoba, karvonsaroy, rabot, chorbog', shifoxona, ombor, tim, toq va h.k.) qurdirganki, ungacha va undan keyingi davrlarda ham Turondagi biror hukmdor bunyodkorlik sohasida bunday natijaga erisha olmagan. Shayboniy hukmronlardan tashqari o'z davrining yetuk namoyondalari ham madrasalar barpo ettirgan. Bundan ko'rishimiz mumkinki, shayboniylar davri me'morchiligi madaniyat va san'at tarixida chuqur o'rganilishi kerak bo'lgan eng dolzarb mavzulardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Абдусаттор Ж. Бухоро таълим тизими тарихи. / [Матн] - Тошкент: Akademnashr, 2017. – 6-424.
2. Бухоро шарқ дурдонаси.-Тошкент: Шарқ, 1997.-6.98.
3. Vaxitov M.M., Mirziyoyev Sh.R.Me'morchilik (1-qism Me'morchilik tarixi).T., 2010.
4. Жуманазар. А. Бухоро таълим тизими тарихи.-Тошкент: Akademnashr,2017.- 6.424.
5. Замонов А.Ўрта аср тарихий шахслари ҳаётининг айрим номаълум саҳифалари Матн Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашр/-Тошкент: Bayoz, 2020.-6.122.
6. Zamonov A.Buxoro xonligi tarixi. – T.: Bayoz, 2021.
7. Zamonov A.Tarix fanidan olimpiyadaga tayyorlanamiz. – T.: Bayoz, 2012.
8. Мирзакулов Б. Бухоро тарих зарварақларида.-Тошкент: Lesson Press, 2016 6.162.
9. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. Форс тилидан Мирзаев С.таржимаси. 1-жилд.-Тошкент: Шарқ,-1999.6-58,61.
10. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. Форс тилидан Мирзаев С.таржимаси. 2-жилд. – Т.: Шарқ, 2000.